

מאמר תגובה בענין תרגום אונקלוס ה' מלכותיה קאים / קאים

בבית אהרן וישראל קצו סיון תמוז תשע"ח האריך הרב אהרן גבאי בענין נוסחי תרגום אונקלוס ה' מלכותיה קאים לעלם ולעלמי עלמאי". והנה אחרי שהאריך מאד בנוסחאות ע"פ כ"י וכו' מסיק הכותב, בעמ' קלט: "ודי בכל זה לקבוע שהספרדים (וכן האשכנזים) יש להם לחזור לנוסחם הקדום ללא תיבת 'קאים' שהוא גם הנכון ע"פ הדקדוק ומסורת רוב הראשונים והנוסחאות."

אך במטותא מידידי, עצור במילין מי יוכל, ואל מי מקדושים נפנה, לא זו הדרך ולא זו העיר, כי טובה צפורנן של ראשונים מכרסן של אחרונים, והאמת יורה דרכו בלי משוא פנים, כי טובה תוכחת מגולה מאהבה מסותרת.

הנוסחאות העתיקות עם 'קאים'

בקהלות אשכנז העתיקות (הכוללות בצורה מורחבת את מנהגי צרפת, גרמניה, מזרח אירופה 'האשכנזי' ואנגליה [לפני הגירוש]), לפי הספרים העומדים לפניי, [בחלקם לא היתה תפלת חול] היה נוסח "קאים" הנפוץ. כן הוא במחזור ויטרי (נוסח צרפת [ב"ובא לציון", תרגום לקה"ת לז' של פסח ובסוף מס' אבות]); בעץ חיים מלונדון (נוסח אנגליה העתיק); בחומש כ"י ויימר (גרמניה מאה 13 למנינם); מחזור וורוצלב בנעילה ליו"כ; מחזור המוהל מאבנרודא כמנהג וורמייזא (נכתב בערך ה' אלפים ל' - נ'; [בודאפעסט קויפמאן 388]); סדור כ"י פראנקפורט [בובא לציון וסוף אבות]. ודפוסים קדמונים: סידור פראג רעו ורעט (ע"פ הגהת המדקדק רבי אברהם מפראג); סדור טרין רפ"ה; סדור פיזארו; לובלין שי"ד ושל"א; מחזור מעגלי צדק סביניטסה שט"ז בנעילה; סדור רב הירץ ש"ץ וביאוריו טוהינגן ש"כ; מנטובה שי"ח, שכ"ב; מחזור ויניציאה כמנהג אשכנז שכ"ח בנעילה; הנאו שע"ו ושפ"ח; סדור המדקדק רבי שבתי סופר מפרעמישלא תלמיד הלבוש לפני שנת ת'. כך נמצאו בספרים שתחת ידי - חוץ מסדור רוקח כפי שהביא הכותב בעמוד קלג. אך גם בשאר פרטים אין נוסח אשכנז הנהוג בתרגום קידושא דסדרא כהרוקח. וכן בסדור קראקא ש"ס אין תיבת קאים. והכותב הוסיף עוד מקורות עם 'קאים' בעמ' קלז.

ובספר אוהב גר (נוסחאות ת"א) עמ' 51 הביא משני כתבי יד - השני משנת קע"א - שנמחקו תיבות "קאים" ע"י יד מאוחרת. וכל זה מלבד נוסחי המקראות גדולות וויניציאה רע"ח ורפ"ד שבהם מופיע קאים. בנוסף כן הוא גם בפירוש התפלות לרבי יהודה בר יקר (ח"א עמ' עה וח"ב עמ' קיח), רבו של הרמב"ן כמו שהביא הכותב. וכן הוא במחזור קאנדיא כתב יד [בובא לציון דשחרית ומנחה דשבת ובסוף אבות]. וכן הוא לפנינו ברמב"ן וברד"ק ישעיה ו,ג. ואפילו אם הוא שיגרא דלישנא של המעתיקים [כמשמע מהכותב, שגזור בסכינא חריפא שהנוסחאות לפנינו הם טעויות סופר - אך ראיותיו אינן מוכרחות - ואולי איפכא -] מ"מ יש כאן עדות נוספת של 'קאים' כנוסח נפוץ. ובסדור כנסת הגדולה של רבי יוסף צובירי [ראה לקמן], בקדושא דסדרא הביא שכן מרומז בדברי בעל העקדה (מחכמי ספרד לפני הגירוש) ב' בשלח בשער מ' פרק ה' "המלכות קיים לעולמי עד". וכן הוא ב'סדר רחמי' ('בבלי') מתקופת הגאונים הנדפס בקובץ סיני גליון פו עמ' רח (ע"פ כ"י מה' תל"ג), אחרי העתקת פסוקי שופרות מכל יושבי תבל... עד והלך בסערות תימן. הוסיף פסוק ה' ימלך ותרגומו עם קאים. וכן במחזורי רומניא (ויניציאה רפ"א, וקושטא) - אלא ששם תוקן הנוסח ל"קיימא" בלשון נקבה להתאימה ללשון מלכות שע"פ רובא דרובא נמצאת בלשון נקבה. ומה שכתב הרב גבאי שרב עמרם גאון אין לו 'קאים' - המעייין בהקדמה יראה שנוסחי התפלה שבכ"י אינם נוסח הגאון, אלא נוסחי המעתיקים.

כפי הנראה מכל זה, עיקר הנוסח באשכנז [במובנו הרחב - אע"פ שיש שינויים רבים בין נוסח צרפת לאנגליה, ובין שניהם לנוסחי גרמניה, ובין אשכנז המזרחי למערבי וכו'] היה עם 'קאים' - וגם לו ימצא שאין כן רוב הנוסחאות, מ"מ נוסח נפוץ כזה אי אפשר לבטלו, ומה עוד שכן נתקבל כהמנהג המפורסם.

והנה הכותב משער בעמ' קלז, שתיבת 'קאים' נוסף מחמת "שהוקשה להם הלשון ה' מלכותיה לעלם ולעלם עלמיא, שאינו מפורש מה נעשה עם מלכותו לעלם, ולכן הוסיפו לתוספת ביאור 'קאים', אלא שהמגיה הזה נעלם ממנו ש'מלכות' הינה לשון נקבה ותו לא מירי" - השערה שפורחת באויר - ולא עוד אלא הגהה תמוהה זו שהיא מנוגדת לדקדוק, לדבריו עשתה לה כנפים, וזכתה באורח פלא להעתקה בתפוצה כה גדולה, בסדורים ומחזורים כ"י ומשמם לחומשים ולדפוסים.

אבל באמת איפכא מסתברא, שמחקר המעתיקים בגלל שלא התאים לדקדוק - והרי בהדיא מצינו כן בשני כתבי יד שבאוהב גר, ושנוסח רומניא תוקן, ובדורות האחרונים שכן הכריעו באוהב גר, עבודת ישראל והכותב והרב מאוזו. הרי זה עוד נותן חיזוק ל'קאים' כנוסח אשכנז המוחזק בידינו. וכן י"ל שההעתקות של הרד"ק והרמב"ן בלי 'קאים' נמחקו אף הם ע"פ מעתיקים או שיגרא דלישנא של המעתיקים.

ובאשר לנוסחי ארצות המזרח - גם אם יתברר שלא היה בנמצא אצלם כלל (מה שלא נראה לפי החומר שלפנינו), אין מזה פירכא, שהרי כבר אצל חז"ל מצינו חילוקי נוסח בתרגום כדאיתא בזבחים נד ע"א, וכדמתרגם רב ששת (סוטה מח ע"ב לפסוק דברים א, מד) בשונה מת"א שלפנינו, וכ"ש שרבו כמו רבו שינויי נוסח בת"א אצל הראשונים. וגדולה מזו מצינו מחלוקת בנוסח המקרא עצמו, כבפסחים קיז ע"א ונדרים לז ע"ב; לח ע"א. וראה עוד באריכות בגליון הש"ס להגרע"א שבת נה ע"ב.

ומאחר שאישרנו נוסח 'קאים' כמסורת עתיקה, מעתה נבוא לנוסח האר"י ע"פ עדות רבי חיים וויטאל. בעמ' קלב טוען הכותב שהואיל והגהות מהרח"ו ע"פ האר"י נוסדו על סדור הספרדי וויניציאה רפ"ד, ושם בוכא לציון אין 'קאים', ולא העיר מהרח"ו - א"כ מוכח שלא היה כן נוסח האר"י. אך אין בראיה זו כלום, שהרי כשתקוני נוסח האר"י היו נוגעים לכמה מקומות, לא תמיד הכפיל מהרח"ו להעיר על התקונים, וסמך על מה שהעיר מכבר אצל השירה.

ועל מה שכן העיד מהרח"ו בהדיא בשם האר"י, כתב הרב גבאי: "ומה שהעתיק בשער הכוונות באז ישיר את הפסוק עם 'קאים', אינו משום שכן שמע מהאר"י שצריך לומר 'קאים' אלא מהאר"י רק שמע שצריך לומר גם התרגום של י"י ימלוך [ולאפוקי מהמנהג הקדום הנזכר בפתחת דברינו], ומהרח"ו כתב 'קאים' לפי המורגל על לשונו כפי שהיה מודפס בסדור הנפוץ בימיו ונציה שמ"ד וכנ"ל". עכ"ל.

וזה מופרך - מהרח"ו למד ושמע מפי האר"י בשנת של"א עד שנפטר בשל"ב, וכתב נוסחאותיו ע"פ מה שדקדק ושמע מפי קדשו. ובודאי רשם את הדברים לכל הפחות סמוך לפטירתו, והתפלל בעצמו כן. לדברי הרב גבאי, נוסח קאים נכנס לראשונה לסדורי הספרדים בוויניציאה שד"מ הנ"ל, י"ב שנים אחרי פטירת האר"י - הוי אומר שעד אז התפלל מהרח"ו בלי 'קאים' כפי כל הסדורים הספרדים וכפי ששמע מהאר"י. רק אח"כ התרגל לסדור החדש שד"מ הנ"ל, ושכח מה ששמע ורשם מפי האר"י ז"ל! ושוב רשם הנוסח 'קאים' החדש בשער הכוונות! אתמהה.

ואחרי שנוסח האר"י ז"ל 'קאים' שריר וקיים, לא איכפת לן אם יש לו מקור בנוסח ספרדי העתיק או לא, שהרי ידוע כמה נוסחאות שתיקן האר"י שבאו מנוסחאות אחרות [כולל תרגום

ה' מלכותיה... עצמו], ותיקנם האר"י בסדר תפלתו ע"פ הסוד - כ"ש שייכתן שגם נוסח זה היה קיים בספרד כמרומו בעקידה וכהעתקת הרמב"ן לפנינו (דפוס ראשון רומי ר"מ - עוד לפני מקראות הגדולות דפוסי וויניציאה עם תרגום קאים, וגם בניגוד לנוסח התפלה של בני רומי).

ישׁוב נוסח קאים ע"פ הדקדוק

הנה בנתינה לגר על ת"א העתיק נוסח התרגום עם תיבת קאם, וכתב עליו: "עי' אוהב גר, שהקשה על הנוסחא הזאת, כי מלכות הוא לשון נקבה. ובאמת גם בהעתקת הקדושה בתפלת ובא לציון מצינו 'מלכותה קאם'. וצ"ל דהכוונה על הקב"ה, והוא כמו 'קאם במלכותה'. אבל באמת מצינו כמה פעמים ששינה את השם והניח את הפעל בלשון זכר כמו בעברי". עכ"ל.

ובלחם ושמלה על תרגום אונקלוס (וילנא תר"י) שמות טו, יח כתב: "מלכותיה קימא. ויש גורסים קאים וכתב על זה האוהב גר מלת קאים קשה בדקדוק והביא כמה נוסחאות שאין בהם מלת קאים רק מלכותיה לעלם, ובשם סידור כ"י קימא בלשון נקבה ע"ש.

וקשה בעיני מאד לשבש כל הספרים שלפנינו ובפרט בדבר שמרגלא בפי כל ישראל ובפומא דרבנן ותלמידיהון בכל יום ויום, ואין פוצה פה ומצפצף גם בדברי מתקני ומגיהי סידורי התפלה בזה.

לכן אומר כי אמת הדבר כי מלכות הוא שם מ[ו]פשט נקבה, אבל נמצא בדניאל (ח, כב) ארבע מלכיות מגוי יעמודנה. ומלת יעמודנה הוא מורכב זכר ונקיבה, כי לזכר ראוי יעמודו ולנקבה תעמודנה וכן בתרגום [ו]שני לאומים ממעיך יפרדו (בראשית כה, כג) תרין (מלכין) [מלכו] יתפרשו בלשון זכר, וכן (שם) ולאום מלאום יאמץ ברוב הספרים ומלכו (וכו') [ממלכו] יתקף אף כי מלכו הוא שם המ[ו]פשט כי לא אמר ומלכא. וכן בכתוב נמצאו רבים לשון זכר על נקיבות ממש והוא לחשיבות ערכם כמו ויעש להם בתים (שמות א, כא), וכן ותען להם מרים דלקמן (טו, כא), וכן רבים. ואולי עשה כן המתרגם בזה להפלת וגדולת מלכותו ית"ש, ורק זהו המפריד בתרגום בין לשון לאום ובין לשון מלכות אשר בעברי, וכמו שיבא לאום בעברי בלשון זכר ומלכות בלשון נקיבה אף כי אין לאום אלא מלכות (ע"ז ב' ע"ב) ובתרגום מלכו מלכו. וביונתן שם (בראשית כה, כג) גם כן בלשון נקיבה ותרתיין מלכו יתפרשן והוא גם כן לשון נקיבה והנוסחא הראשונה ('קיימא') יותר נכונה לפי זה.

היוצא מזה כי אין זר לבא בארמית על לשון מלכותיה בלשון זכר קאים ואין לזוז מגירסת כל הספרים והסידורים.

ועיין מה שכתבתי שם בפרשת תולדות על מלת וישתעבדון (כו, כט) בשם החכם האוהב גר ובשם ספר יא"ר בהפך להגיה שם וישתעבדון בלשון נקבה אבל הנראה כמו שכתבתי פה. (ועי' עוד מה שכתבתי בפרשת תצא בלשון כי תהינה לאיש).

ועוד נראה כי מלת קאים חוזר על השם יתברך שמו ולא על המלכות, והוא כמו קאים במלכותיה ויחסר ב' השמוש כמו ואני תפלה שהוא כמו בתפלה. או שהפעל עומד בזה הוא כמו יוצא שהש"י מקיים מלכותיה - ובפרט בזה כי מלכותו הוא שמו ושמו הוא מלכותו כמו שקראו חז"ל ליחוד השם בקריאת שמע קבלת עול מלכות שמים. ועי' רלב"ג בלשון ושמי ה' (שמות ו, ג) מה שלא אמר ובשמי ה', על ששמו הוא עצמו ועצמו הוא שמו. וכן יותר ראוי להללו כי הוא עומד במלכותיה מאשר יאמר כי מלכותו קימת כי במ[ו]פשט נוכל לומר גם על מלכות אדם כי המלכות קימת, כי דור הולך ודור בא והמלוכה כמו הארץ לעולם עומדת, משא"כ הוא ית"ש מלכותיה לאחר לא יתן לעולם ולעולמי עולמים". עכ"ל לחם ושמלה.

ובסדור כנסת הגדולה לר"י צובירי עמ' סו, סז בסוף שירת הים כתב: מלכותיה קאים לעלם. הכי גרסינן לתיבת קאים. ועם ניקוד צירי תחת האל"ף. דלא כספרים שהשמיטוה. וכן הגרסא

בהרבה תכאליל עתיקים לרבות תכלאל של מהר"י פתיחי, ובתלתא הוא חזקה דהכי גריס לה רבי' שמחה במחזור ויטרי ומביאה בשלשה מקומות, בסדר קדושת ובה לציון (סי' צ"ח), ובסדר שביעי דפסח (סס"י ק"ז), ובברייתא דאבות (סוף הפסקא דחמשה קניינים) עיי"ש, והכי גרסי לה הרמב"ן (פ' בשלח ט"ו י"ח), והרד"ק בפירושו לישעיה (ו' ג'), וכן העלה הגרסא בספר טעמי המנהגים (קונטרס אחרון סי' נ"ד), בשם ספר דברי יחזקאל משם הרב המגיד הקדוש עיי"ש, וכ"כ הרב (מרדכי) [נתן] אדלר הכהן בספר נתינה לגר (פ' בשלח) וז"ל מלכותיה קאים לעלם וכו', בספר אוהב גר הקשה על הנוסחא הזאת באמרו כי מלכות לשון נקבה הוא, ובאמת כי גם בהעתקת הקדושה של ובה לציון מצינו מלכותיה קאים, וצריך לומר דהכוונה על הקב"ה, והוא כמו קאים במלכותיה, אבל באמת מצינו כמה פעמים ששינה את השם והניח הפועל בלשון זכר כמו בעברי עכ"ל. וכן גרסת כל סדורי חכמי ספרד ורבינו אשכנזי יע"א, וכן גרסינו לעלם כפי שכן הובאה בכל המקורות הנ"ל, ולא גרסי' לעלמא בתוספת אל"ף בסוף המלה, יען כי אין זה אלא תרגום להעולם אם היה בה"א הידיעה, דוק ותמצא:

ובקדושה דסידרא עמ' ריז, ריח ב"שיווי יוסף" הוסיף: קאים לעלם וכו', הכי גרסינו לתיבת קאים, והכי גרסי לה בכל סדורי ספרד ואשכנזי וגם בהרבה פרשיות תרגום אונקלוס כתבי יד ותכאליל, וכבר כתבתי לעיל בסוף שירת הים וציינתי שם לכמה רבואתי דגרסי לה עיי"ש, דודאי דקו ואשכחו הנוסחא כן בספרי דווקני ועתיקי שהיו בידם, ועתה ראיתי עוד לרבי' ישעיה ברלין ז"ל דבספרו מיני תרגומא (פ' בשלח) הכי גריס לה ומטי בה בשם הרמב"ן עיי"ש. ונקט לה אונקלוס בלשון קימה. דהיינו קאים. כמו קיים ונצחי. שכן תרגום ודבר א'להינו יקום לעולם (ישעיה מ' ח'). ופתגמא דא'להנא קיים לעלמין. וכן ראיתי להר"ר יצחק עראמה בספר העקידה (פ' בשלח שער מ' ריש הפרק החמישי) שרמזו על זאת באמרו דפסוק ה' ימלוך לעולם ועד, מכון על השם המיוחד וכו' שיהיה שלם והמלכות קיים לעולמי עד עכת"ד: עכ"ל הר"י צובירי.

ובאמת שבדברי חז"ל מצינו במעט מקומות מלכות בלשון זכר, כגון במגילה יא ע"ב: "לא סליק מלכותיה". ובב"ב קסד ע"ב "ודלמא דאריך מלכותיה". ובזוהר בראשית צד ע"א: "דיתהדר מלכותא דהאי את לאתריה". ובדף קמו ע"ב: "יקום מלכותא". וכן בעוד הרבה מקומות נמצא בלשון זכר.

ועוד יש לפרש הנוסח כעין הנתינה לגר: ה' דהיינו מלכותו, קיים לעולמי עולמים. עי' הקדמה לנפש הגר דף יג ע"א שמצינו כעין מילת כלומר בתרגום, וכעין הפסוק "אני ה' בעיתה אחישנה" (ישעיה ס, כב), שיש לפרשו אני, שאני ה' (apposition) בעתו אחישנה, שאחישנה חוזר על אני ולא על שם ה'. והשוה עוד ת"א בסוף בעלותך: "אם יהיה נביאכם ה' במראה אליו אתודע" - "אנא ה'..." (במדבר יב, ו) ע"ש במזרחי. וראה גם ראב"ע ישעיה ה, ט, וכב, יד.

והריעב"ן בסדרו כבר עמד על הטעון ביאור בנוסח זה, וכתב: "קאים. צ"ע מאי טעמא שינה המתרגם הלשון לזכר. ומפורש מצינו 'מלכותך לך קימא' (דניאל ד, כג). אולי כיון לסוד ואנכי לא ידעתי. שמא קאים אינו תואר. אלא פעל כמו ומאמר אסתר קים (אסתר ט, לב) וזה נכון:":

הרי הרבה רווח לפנינו להעמיד נוסח ת"א שבידי קהלות אשכנזי וספרד על תילו, כדרך גדולי הדורות למשכוני נפשיהו ליישב מנהגם של ישראל, ומה עוד שגם ממקום קדוש ומפה קדוש של האר"י ז"ל יצא.

הרב דויד יצחקי

כולל חזון אי"ש ב"ב

עוד בענין נוסח "יי מלכותיה (קאים) לעלם ולעלמי עלמא" תגובה לתגובה ומילואים

פתיחה

שמחתי לראות שת"ח חשוב נושא ונותן במה שכתבתי בעניותי.

יותר שמחתי לגלות שלמרות כל חיפושיו והשתדלותו למצוא מקורות קדומים לנוסח 'קאים', לא מצא שום מקור חדש שלא הובא במאמרי¹, אלא שהאריך להביא סידורים אשכנזים שונים שגרסו תיבה זו, וכבר כתבתי במאמרי "שבהרבה סידורים אשכנזיים ישנים נמצא תיבה זו" והבאתי לכך כמה וכמה מקורות (ומ"מ הרוקח שלא גרס 'קאים' הוא המכריע בנושא זה וכמבואר בסמוך באורך), ומ"מ גילה יפה שבסידור פולין דפוס קרקא ש"ס ליתא 'קאים' הרי שזכה נוסח זה לבוא אפילו לדפוס אשכנזי!.

ועתה אבוא להשיב ולהעיר על דבריו כסדרן, ובתוך הדברים אביא ארבעים מקורות חדשים, רובם עתיקים מאד, שאף הם לא גורסים 'קאים'.

א. סמכות הרוקח לענין קביעת נוסח אשכנז

אחר שהביא המשיג הרבה סידורים אשכנזיים שגרסו 'קאים' כתב:

"חויז מסדור רוקח כפי שהביא הכותב בעמוד קלג. אך גם בשאר פרטים אין נוסח אשכנזי הנהוג בתרגום קרושא דסדרא כהרוקח".

הרי שהוא מודה שהרוקח לא גרס זאת, וכמו שהארכתי להוכיח מתוך מנין התיבות של הרוקח, וכן מנוסח מפורש בכתב יד אחד של הסידור, ויש להוסיף כעת את סידור הרוקח כת"י אוקספורד 1204 וכת"י מוסקבה 511 שגם בהם להדיא אין את המילה 'קאים' ואם כן ברור לחלוטין שהרוקח לא גרס 'קאים'. (תודתי להרב לוי יצחק חריטן שליט"א שעורך כעת את סידור הרוקח ע"פ כתבי יד בלתי ידועים, על נתונים אלו. הנ"ל ציין לי שגם הוא במחקרו הגיע למסקנא שהרוקח לא גרס 'קאים').

וגם המשיג מודה בזה, ולא ענה אלא שיש עוד נוסחאות ברוקח שלא נהוגים כיום באשכנז, אולם למרות שיש היום כמה הבדלים קטנים בין נוסח הרוקח לנוסח הרגיל כיום (מסיבות שונות, והעיקרית שבהם שסידור הרוקח נדפס רק בדור האחרון), מ"מ אין להטיל ספק שכשבאים לדון מהו נוסח אשכנז המקורי יותר, ודאי שמנין התיבות של הרוקח מכריע לגמרי ספק זה, לפי שהיו בידיו מסורות מהימנות רב מפי רב עד הגאונים, ובהחלט אפשר לומר שדברי הרוקח בענינים הקשורים להכרעת נוסח התפלה באשכנז, הינם לא פחות (וכנראה אף יותר²) מהכרעת שאלות בעניני מסורה ע"פ בן אשר!.

1 מלבד מחזור קנדיא כתב יד, וכוונתו למחזור קנדיא כתב יד מהמאה ה"ט הנמצא בידים פרטיות וצילומו נמצא בידו. והנה נוסח קנדיא אינו נוסח עצמאי אלא הוא מורכב מרומניא וצרפת, ולכן לא הובא כלל במאמרי. ובדקתי כעת את שני סידורי קנדיא שבידי ומצאתי שבסידור קנדיא מיוחס לרומניא סידור שלם, מאה י"ד לונדון 9150 בסה"ל 6586, דף 138 הנוסח 'קיימא' כרומניא, אבל בסידור כמנהג קנדיא מיוחס לרומניא לחול ולליל שבת עם ברכת המזון, מאה ט"ו, כ"י ירושלים 3318.8, 'קאים', הרי שבקדום כרומניא ובמאוחרים כצרפת, וכרגיל תמיד בנוסח קנדיא שבקדום דומה יותר לרומניא והמאוחרים יותר לצרפת. ואם כן אין כאן מקור נוסף שהרי כבר הובא במאמר שברוב נוסח צרפת איתא 'קאים'.

2 שכן בן אשר הוא אמנם אחד המיוחד מבעלי המסורה, אך היו גם בעלי מסורות אחרות כדוגמת בן נפתלי וגם בעלי מסורות שונות לגמרי כמסורה הבבלית והמסורה הספרדית. אבל באשכנז אין מסורת אחרת השונה מהרוקח וכל הנוסחים באשכנז השונים מן הרוקח באו להם מן החוץ בדרך כלל מנוסח צרפת.

ולכן הסקתי במאמרי שנוסח 'קאים' באשכנז אינו מקורי, אלא הגיע לאשכנז מצרפת ולצרפת הוא הגיע מפרובנס, ששם חלק נהגו כן, וידוע לנו בברור שבמקומות רבים היה תהליך השפעה בנתיב זה.

ורק אפשר לטעון שכיוון שסוף סוף נוסח זה היה נפוץ באשכנז, אף שאינו נוסח אשכנז המקורי, אפשר להמשיך לנהוג בו כמו בדברים אחרים שלא תמיד נוסח אשכנז היום הוא כנוסח הרוקח. אבל זה נכון רק באופן שבנוסח אשכנז דהיום, התיבה שנוספה קיימת בהרבה נוסחאות אחרות ואין בה פגם דקדוקי³, אבל במקרה שלנו נוספה תיבה שאין לה כמעט זכר בשום נוסח קדמון וגם יש בה בעיה דקדוקית שכבר הרגישו בה החכמים, כמו היעב"ץ ועוד, ונדחקו מאד ליישבה, ולכן הדעת נותנת שבאופן זה ודאי ראוי לנהוג למעשה כדעת הרוקח, דמעיקרא הנוהג כמוהו שפיר דמי, וכמו שהרבה פוסקים אשכנזיים הכריעו שאלות בנוסח ע"פ מנין התיבות של הרוקח, ואב לכולם הרא"ש בכלל ד סימן כ ואכמ"ל. ובפרט כאן שכבר נדפס נוסח כזה בדפוס קרקא ש"ס, וכן הוסגרה תיבה זו בסידור עבודת ישראל ובסידורים שבעקבותיו.

וכדאי לציין שראשי 'מכון מורשת אשכנז' בעקבות מאמרי, וכל האמור לעיל, הכריעו למעשה למחוק לגמרי תיבת 'קאים' מן הסידורים שבהוצאתם.

ב. מקורות נוספים ל'קאים' שהביא המשיג - כולם הוכאו במאמרי ותשובתם נציידם

"ובספר אוהב גר (נוסחאות ת"א) עמ' 51 הביא משני כתבי יד - השני משנת קע"א - שנמחקו תיבות "קאים" ע"י יד מאוחרת".

וכבר הובא בהע' 30 (אלא שכתבתי שם בטעות 'דפוסים' וצ"ל 'כתבי יד' כמו שהעיר לנכון) אלא שקרוב לודאי שכתבי יד אלו אשכנזיים הם, וכבר כתבתי שבחלק מכתבי היד האשכנזים של התרגום יש 'קאים' בהשפעת נוסח תפילתם, ואין כאן שום עדות נוספת. "וכל זה מלבד נוסחי המקראות גדולות וויניציאה רע"ה ורפ"ד שבהם מופיע קאים".

וכבר הובא אצלי בעמ' קלט, אך הערתי ששניהם לפי מסורת אשכנז, ושוב אין כאן מקור נוסף.⁴

"בנוסף כן הוא גם בפירוש התפלות לרבי יהודה ב"ר יקר (ח"א עמ' עה וח"ב עמ' קיח), רבו של הרמב"ן כמו שהביא הכותב".

אלא שהוא מפרובנס, וכבר כתבתי שהיו בפרובנס כאלו שגרסו כן⁵, אך גם שם רבים מהסידורים לא גרסוה, והוי כשני כתי עדים המכחישות זו את זו. ועוד הא קמן שהרמב"ן תלמידו של ר"י בר יקר לא גרס 'קאים' כמו שהוכחתי בבירור בקטע הבא.

"וכן הוא לפנינו ברמב"ן וברד"ק ישעיה ו.ג. ואפילו אם הוא שיגרא דלישנא של המעתיקים [כמשחמטע מהכותב, שגזר בסכינא חריפא שהנוסחאות לפנינו הם טעיות סופר - אך ראיותיו אינן מוכרחות - ואולי איפכא -] מ"מ יש כאן עדות נוספת של 'קאים' כנוסח נפוץ". ובהמשך

3 ודוגמא טובה לזה "ראה נא בענינו". וגם בזה דעת הרבה פוסקים שיש לנהוג כמנין התיבות במהרש"ל שמקורו ברוקח.

4 וכ"ה בתרגום שבפולגלוטה של וולטון משנת 1657, אך אין לו חשיבות באמת, כי התרגום שם מועתק מדפוס ויניציאה (כל זה מפי ידיד נפשי, הרב יהושע ינקלביץ שליט"א המומחה לתרגום ועוד הרבה תחומים).

5 במאמרי הוספתי שיתכן שהוא טעות המו"ל בדורינו, ושצריך לבדוק בכתבי היד. אך כעת אסתייע מילתא לבדוק זאת באמצעות ידידי ד"ר יעקב פוקס מהמכון לתצלומי כתבי יד, ונמצא כי בכתב יד קמברידג' - האוניברסיטה ADD 434 (סרט 16322) חסר הדיף במקום הראשון, ובמקום השני כן כתוב קאים; ובכתב יד אוקספורד - בית פוזי I.V.2 (סרט 15600) כתוב 'קאים' בשני המקומות. נמצא שהמהדיר כן דייק בפרט זה.

כתב "כ"ש שייתכן שגם נוסח זה היה קיים בספרד כמרומו בעקידה וכהעתקת הרמב"ן לפנינו (דפוס ראשון רומי ר"מ - עוד לפני מקראות הגדולות דפוסי וויניציאה עם תרגום קאים, וגם בניגוד לנוסח התפלה של בני רומי)".

ואחר המחילה לא הבאתי ראיות שיש מקום לפלפל בהם, אלא הבאתי צילומי כתבי יד ודפו"י של רמב"ן ורד"ק שאין בהם קאים, ומה מקום לדון יש פה. ולרווחא דמילתא אציין כי ידידי הרב קניאל בוכריץ בדק ענין זה בעשרה כתבי יד של רמב"ן ובתשע מתוכם לא היה 'קאים' ורק באחד היה (וכנראה כתב יד זה נכתב בקטלוגיה ששם היו שגרסו כן⁶ שהרי כידוע נוסח קטלוגיה מורכב מנוסח פרובנס וספרד או שהוא כתב יד אשכנזי) ועכ"פ הוא רוב מובהק ומכריע שהרמב"ן לא גרס קאים.

ומה שכתב שנוסח זה מופיע בדפוס רומי נגד נוסח בני רומי אינה טענה כלל לפי שידוע שרוב הספרים (כגון התלמוד בבלי וכל מפרשיו) שנדפסו באיטליה נדפסו ע"פ כתבי ידות אשכנזיים ולא ע"פ כתבי ידות איטלקיים, וכמו שהארכתי כאן בהערה⁷, וכבר אמרנו שבאשכנז היה נוסח זה נפוץ, וכבר רמזתי לכל זה במאמרי בכתבי בקצרה: "וממה שלפנינו (וכן בדפו"ר רומא ר"ל בערך) ברמב"ן איתא 'קאים' אין ראייה כיון שיתכן ששינויהו המדפיסים האשכנזים באיטליה לפי הרגל לשונם בתפילתם".

"ובסידור כנסת הגדולה של רבי יוסף צובירי [ראה לקמן], בקדושא דסדרא הביא שכן מרומו בדברי בעל העקדה (מחכמי ספרד לפני הנירוש) ב' בשלח בשער מ' פרק ה' 'והמלכות קיים לעולמי עד'".

וזה כמובן דיוק קלוש מאד, שהרי אין כאן העתקה מילולית אלא מסירת רוח הדברים, וברור שזה הכוונה שהמלכות קיימת לעד, ועכ"פ בודאי אין בכח דיוק קל זה לדחות הממצאים המפורשים בכל סידורי הספרדים הישנים שכולם פה אחד לא גורסים מילה זו, וכמו שהובא במאמרי, וגם המשיג לא מצא שום סידור ספרדי ישן שגורס תיבה זו.

"וכן הוא ב'סדר רחמי' ('בבלי') מתקופת הגאונים הנדפס בקובץ סיני גליון פו עמ' רח (ע"פ כ"י מה'תלג"), אחרי העתקת פסוקי שופרות מכל יושבי תבל... עד והלך בסערות תימן. הוסיף פסוק ה' ימלך ותרגומו עם קאים".

וכבר הבאתי זה במאמרי 24 בזה"ל: "וכן בסידור מזרחי כת"י בהמ"ל 4282 משנת תל"ג שנכתב כנראה בתורכסטאן, שנדפס בסיני פו עמ' רח, אך הוא סידור מאוחר ויתכן שהסופר התפלל בנוסח הספרדים המאוחר שכבר היה בו 'קאים' [אף שלפחות פעם אחת שמר על נוסחאות עתיקות והוא בעמ' רו שגורס 'קדיש בעלם עלמאי' כהרבה קדמונים]. עד כאן לשוני. ואכן אין ספק שברוב ארצות המזרח בתקופה זו כבר התפללו בסידורי הספרדים

6 כגון בסידור קטלוגיה רי"ז כת"י אוקספורד בודליאנה 1138, 1139, ס' 16599-600. אבל אינו בקטלוגיה גניצבורג 821. וכן הרמב"ן עצמו שהוא מקטלוגיה לא גרס 'קאים' וכאמור.

7 אציין בקצירת האזמר שנוסח התלמוד בבלי בדפוסי שונצינו וונציה הוא אשכנזי מובהק כמו שניתן לראות בכל המחקרים שנעשו בתחום זה, וגם נוסח הרש"י שבו הרבה פעמים הוא אשכנזי כפי שהראתי במאמרי נוסחאות מהדורות פירוש רש"י למסכת ב"ק שיודפס בחצי גיבורים הקרוב (יא), וכן התוספות בדפוסי שונצינו הם תוס' טו"ך שלא היו מצויים מחוץ לאשכנז, ראה מאמרי: 'בירור זהות מחבר 'שיטה ישנה' למסכת כתובות', חצי גיבורים, י (ניסן תשע"ז), עמ' תתנ, גם פסקי הרא"ש נדפסו ע"פ כתבי ידות אשכנזיים שבהם בלבד יש 'הגהות אשרי', גם הרי"ף בונציא נעשו בו שינויים מפליגים ע"פ כתבי יד של רי"ף מאשכנז עם חיבורי רי"ז זוסלין שהוסיף בגליון מאות קטעים על הרי"ף המקורי, וכן נדפס שם פירוש רש"י על הרי"ף מר"י זוסלין שהיה חכם אשכנזי וחיבוריו נעתקו באשכנז בלבד, [אבל פירוש הר"ן והנמוקי"י הועתק בונציא מדפוס קושטא הספרדי...], וכן התרגום במקראות גדולות ונציאה הוא תרגום נוסח אשכנזי כמו שהבאתי חוות דעת מומחה לזה במאמרי על קאים. ובאמת הרבה מדפיסים באיטליה היו אשכנזיים בעצמם.

הנדפסים, ועכ"פ זה ברור שכיון שהסידור נכתב בשנת תל"ג אין ממנו כלל ראייה לנוסח הגאונים, וכמו שאין ראייה מתפלת ובה לציון באיזה סידור אשכנזי משנת תל"ג אע"פ שידוע שנוסח ובה לציון נתחבר בתקופה קדומה מאד, שאין זה משנה מתי נתקנה התפלה אלא מתי נכתב גוף הסידור וזה פשוט מאד.

"ומה שכתב הרב גבאי שרב עמרם גאון אין לו 'קאים' - המעיין בהקדמה יראה שנוסחי התפלה שבכ"י אינם נוסח הגאון, אלא נוסחי המעתיקים".

זה דבר ידוע, אך מ"מ זה מעיד על תפוצת נוסח זה שכך גרסו בשלשת המקומות שהועתק סדר רע"ג, וכמו שכתב המשיג עצמו על נוסח הרמב"ן והרד"ק "ואפילו אם הוא שיגרא דלישנא של המעתיקים ... מ"מ יש כאן עדות נוספת של 'קאים' כנוסח נפוץ".

ג. האמנם נוסח 'קאים' כה נפוץ?

"כפי הנראה מכל זה, עיקר הנוסח באשכנז [במובנו הרחב - אע"פ שיש שינויים רבים בין נוסח צרפת לאנגליה, ובין שניהם לנוסחי גרמניה, ובין אשכנז המזרחי למערבי וכו'] היה עם 'קאים' - וגם לו ימצא שאין כן רוב הנוסחאות, מ"מ נוסח נפוץ כזה אי אפשר לבטלו, ומה עוד שכן נתקבל כהמנהג המפורסם".

ואיני מבין כלל הלשון שכתב "וגם לו ימצא שאין כן רוב הנוסחאות" שהרי אין צורך למצוא ולחפש בנוסחאות, וכבר הובא בפירוט רב במאמרי שתיבת 'קאים' חסרה בתשע נוסחאות שונות, ואין עוד נוסחאות שלא נבדקו (מלבד סידורי הגניזה שהוספתי כעת בסמוך). ויש להוסיף כעת שגם בכל 16 קטעי הגניזה חסרה תיבת קאים⁸ (והם מכילים לפחות חמש נוסחאות שונות ואכמ"ל).

8 בנוסף לקטע שהובא במאמרי במדור הצילומים, השייך למנהג מצרים הקצר, ומלבד הקטע של צ"א דלהלן הע' 9, כ"ה גם בקטעים של נוסח מצרים הבינוני (על הגדרות אלו יש לי אריכות דברים ואכמ"ל) שמספרם בספרו החשוב של מכובדי אורי ארליך 'תפילת העמידה של ימות החול', ירושלים תשע"ג, קטע פה (New York, JTS: ENA 694.17) וקטע צב שבשניהם אין 'קאים' ויש 'בעלמא'. וכן אין 'קאים' בגליון קטע נא (בפנים שם אין כלל הפסוק אולי בט"ס) שהוא סידור מבבל (ההוראות בארמית) משנת 900 והגליונות שבו הם מלפני כאלף שנה! ויש להם קירבה לנוסח פרס.

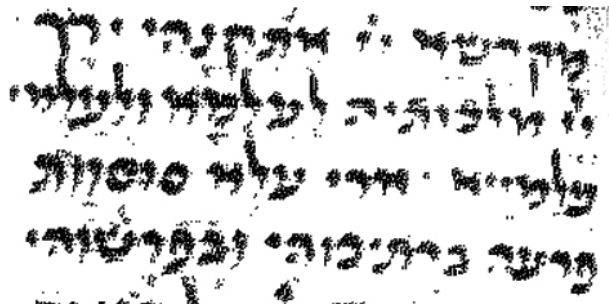
וכן אין 'קאים' בכל 12 הקטעים שיש בהם פסוק זה ויש להם תעתיק מלא בפרייקט פרידברג (והרי זה בדיקה מדגמית מעולה, ודינה כבדיקת כל הגניזה), והם הקטעים הבאים: Cambridge, CUL: T-S 8H9.2 (סידור מפרס מלפני יותר מתשע מאות שנה! ומספרו אצל ארליך הנ"ל רעט; Cambridge, CUL: T-S AS 104.174 (קטע קנב אצל ארליך משנת 1100-1300 נוסח מצרים הקצר) Cincinnati, HUC: 1235 (Alt: 1088.40) (קטע שעב אצל ארליך משנת 1200-1300 כנראה מצרים הקצר) London, British Library: OR 55570.9 (פרקי אבות: "ברא[תי]ו יצרתיו אף עשיתיו ואומ' יי ימלוך לעולם ועד יי מלכותיה לעלמא ולעלמי עלמאי ר' יוחנן בן גבגב אומ' הפוך בה והפך בה דכולא בה") New York, JTS: ENA 409.14; New York, JTS: ENA 615.4; New; New York, JTS: ENA 2017.7; New York, JTS: ENA 2108.5.

וכל אלה הם קטעי מנוסחים מזרחיים (חלקם משירת הים וחלקם מובא לציון ואחד מפרקי אבות) שכן כל אלו גורסים 'לעלמא' בתוספת א' כנוסחים המזרחיים בלבד כמו שכתבתי במאמרי. וכן אין 'קאים' בקטע Cambridge, CUL: Or.1080 10.2 אך שם הגירסה 'לעלם' שלא כנוסחים המזרחיים ואכן קטע זה הוא סידור ספרדי בכתובה ספרדית מהשנים 1300-1500 והובא בספר של ארליך הנ"ל כקטע תסח [משם לקחתי תיאורכו]. וכן בקטע Cambridge, CUL: T-S 6H2.7 וכנראה גם הוא ספרדי, שוב בדקתי כולו ואכן רובו כספרד, אך יש בו "נטעה בתוכנו" ויש בו גם "עמוד! לנו האל ישועתנו ועזרתנו סלה" [ברוך הוא אלוהינו" ואולי הושפע קצת מנוסחאות המזרח או קטלוניה (אך שם יש 'נטעה' בלבד). ולא נמצאו בחיפוש הנ"ל שום קטע שגורס 'קאים' מלבד קטע Paris, AIU: IV.A.185. בסוף 'כתובה לשביעי של פסח' שהוא משהו מאוחר מאד מאד וגם נראה מכתובתו וכל תוכנו שכתב היר זה הוא ספרדי

ועכ"פ לענ"ד אין להגדיר נוסח שנמצא רק בחלק מאשכנז וחלק מפרובנס (שלמעשה שניהם מקור אחד שהרי מהרוקח מוכח שאשכנז הושפעה כאן מצרפת ופרובנס) וגם ברומניא (ושם 'קיימא'), ולעומת זאת חסר בנוסח התימנים (בלדי) עד היום, וכן בנוסח רס"ג ורשב"ן וספר הנר, ובכל נוסחי ספרד (עד בערך שמ"ד), איטליה, צפ"א הקדו², אר"צ הקדום, בגדד. וכן בחלק מאשכנז (רוקח ודפוס קרקא ש"ס) וכן בחלק מפרובנס. ובעוד חמשה נוסחים שונים מן הגניזה וכאמור. וכן בחלק מאשכנז (רוקח, חסידי אשכנז, סידור קרקא ש"ס) וכן בחלק מפרובנס. הרי נוסח אחד ועוד שני חצאי נוסח שמושפעים זה מזה בלבד, מול 14 נוסחאות שלמות ועוד שני חצאי נוסח שאינם מושפעים זה מזה. ונוסף למצב בסידורים יש להוסיף שגם בנוסח התרגום עצמו יש רוב מובהק שלא גורס 'קאים', וכמו שכתבתי במאמרי שבכל התרגומים העתיקים (מבבל ותימן ואיטליה וספרד) חסר 'קאים', מלבד בחלק מן התרגומים האשכנזיים. הרי ארבע וחצי מסורות, רובם מדוייקות, נגד חצי מסורת פחות מדוייקת.

ולגבי התרגום יש להוסיף שבקשתי מידי"נ הרב יהושע ינקלביץ שיבדוק ענין זה בכל כתבי יד שברשותו ומצא שגם בפוליגלוטה קומפלוטנסית, שלפי חוקרי התרגום מבוסס על כתבי יד בבליים עתיקים עם ניקוד עליון שהיו בספרד, לא כתוב 'קאים'. וכן ליתא בכתב יד ס' 3115, פריס 75 כתיבה ספרדית מאה יד-טו שיש בו תוספות שונות והערות מסורה על התרגום¹⁰; וכן בכתב יד הספרדי מאה יד-טו פריס 75 ס' 3117; וכן בכת"י הספרדי משנת קס"ד פריס 76 ס' 3116, כתב יד שיש בו שפע רב של חילופי גירסאות חשובות בגליון, וכאן אין כלום; וכן בכת"י פריס 77, סרט 3117, בכתיבה ספרדית מאה יג-יד; וכן בכתב יד האיטלקי מאה טו ספריית האמברוויאנה, מילנו, איטליה Ms. C 116 (ושם לעלמא!) והרי צילומי.

מלפני כמאתים שנה בסך הכל. ויש עוד קטע שגורס 'קאים', New York, JTS: ENA 2644b.5 המכיל סוף שירת הים ותחילת יוצר הכל בנוסח הספרדי המאוחר המתאים לסידורי ליוורנו שעם כל תיקוני האר"י (גורס כי בא סוס כחידוש האר"י [כנראה ע"פ הנוסחים המוסיפים הפסוקים שאחר השירה עד 'כי אני יי רופאך'], וגורס 'אל חי' בחתימת ישתבח כנוסח האר"י, וגורס 'בטובו מחדש' כהגהת האר"י). והגהות האר"י לא נתקבלו בסידורי הספרדים אלא זה שלש מאות שנה. נמצא ששני קטעים אלו שוויים לענין דידן כקליפת השום.

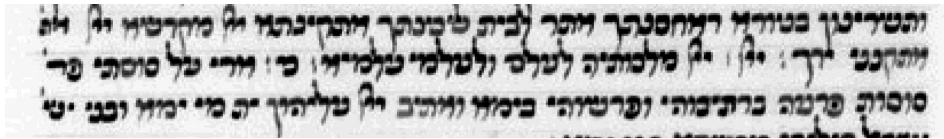
והגני בזה בהודאה גדולה לידידי הרב נועם קפלן שבדק עבורי את כל הקטעים האלו, ועזר לי גם בנייתו הממצאים הנ"ל, ושכרו כפול מן השמים.

9 מלבד כת"י רומא קונטנזה 3085, ס' 85 שהבאתי במאמרי (ושם 'לעלם') יש להוסיף שכן בסידור צפון אפריקה, כת"י פרמה 1741, ס' 12968, (ושם 'לעלמא'); וכן בקטע הגניזה Cambridge, CUL: Or.1081 2.76 שהוא קטע עא אצל ארליך משנת 1350-1550 המכיל נוסח צפ"א הקדום, וגם שם 'לעלמא'.

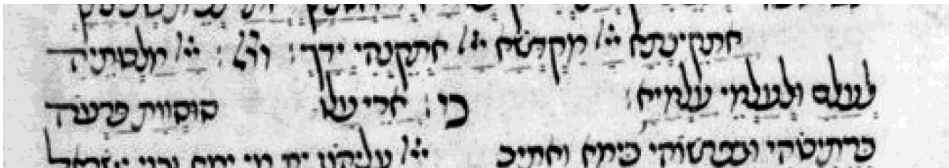
10 יתכן שתיבת מלכותיה נשמטה ע"י הסופר הראשון ונוספה מאוחר יותר, ואין לפניי אלא צילום שלש שורות.

והנה עוד צילומים מהנ"ל:

פריס 77 ספרדי מאה יג -יד

פריס 76, ספרד שנת קס"ד.

ומתוך כל מה שבדק הנ"ל רק בכתב יד מאה יד טו פריס 78, סרט 3118, יש 'קאים', והנה כת"י זה מקוטלג כאיטלקי, אך כמדומני לפי כתיבתו שהוא באמת אשכנזית, וגם מכאן גופא ראייה לכך שהרי רק בחלק מאשכנז היה בתרגום נוסח 'קאים', ושאלתי את ד"ר עזרא שבט ובדק ואישר את השערתו שאכן כתב היד כתוב בכתיבה אשכנזית מובהקת והנכתב בקטלוג טעות הוא.

"והנה הכותב משער בעמ' קלו, שתיבת 'קאים' נוסף מחמת "שהוקשה להם הלשון ה' מלכותיה לעלם ולעלם עלמיא, שאינו מפורש מה נעשה עם מלכותו לעלם, ולכן הוסיפו לתוספת ביאור 'קאים', אלא שהמגיה הזה נעלם ממנו ש'מלכות' הינה לשון נקבה ותו לא מיד" - השערה שפורחת באויר - ולא עוד אלא הגהה תמוהה זו שהיא מנוגדת לדקדוק [במבט שימחי], לדבריו עשתה לה כנפים, וזכתה באורה פלא להעתקה בתפוצה כה גדולה, בסידורים ומחזורים כ"י ומשם לחומשים ולדפוסים".

ובמחילה אין כאן משהו מנוגד לדקדוק באופן בולט, ופוק חזי שרוב העם - לפחות היום - לא מרגישים כלל בקושי דקדוקי זה, וכמדומה שאפילו אחד מאלף לא מרגיש בזה, וכן מוכח ממה שרק חכמים בודדים ממש העירו בזה במשך הדורות הרבים, וידוע שדקדוק הארמית כמעט לא עסקו בו החכמים, אלא שהרב הכותב ידוע כאחד שעוסק הרבה בחכמת הדקדוק, ולכן קשה לו להבין את המציאות הזאת שרוב האנשים לא מרגישים שיש כאן טעות דקדוקית. ולענין התפוצה הרחבה שהעיר עליה באמת אין כאן תפוצה גדולה שזה נמצא רק ברומניא (ושם 'קיימא' כך שאין כל בעיה דקדוקית!) ובחלק מפרובנס ומשם לצרפת ומשם לאשכנז וא"כ למעשה יש כאן שני מקומות תפוצה בסך הכל, והעובדה שיש מאשכנז הרבה עדי נוסח אינה מחשיבה זאת לתפוצה גדולה כמובן.

ד. השערת המשיג ותשובתה בצידה

"אבל באמת איפכא מסתברא, שמחקו המעתיקים בגלל שלא התאים לדקדוק [במבט השימחי] - והרי בהדיא מצינו כן בשני כתבי יד שבאוהב גר, ושנוסח רומניא תוקן, ובדורות האחרונים שכן הכריעו באוהב גר, עבודת ישראל והכותב ורבו הרב מאוזו. הרי זה עוד נותן חיזוק ל'קאים' כנוסח אשכנז המוחזק בדינו".

וכאן מחדש המשיג חידוש נועז שהנוסח המקורי היה עם 'קאים', אלא שהוא נעלם מרוב ככל הנוסחאות מחמת הקושי הדקדוקי, וזה תמוה מאד שדוקא הרוקח אבי מסורת אשכנז

הוא, לדבריו, גורס הנוסח המאוחר, ואילו הסיפורים האנונימיים מאשכנז דוקא הם שמרו, לדבריו, על המסורת העתיקה, יציבא בארעא וגיורא בשמי שמיא? ועוד תמוה שכל כך חדר תיקון המדקדקים זה לכל הנוסחאות מספרד ומצפ"א ומתימן ומבגדד ואיטליה וכו', ועל זה באמת נכון לטעון כלשונו "לדבריו עשתה לה כנפים, וזכתה באורח פלא להעתקה בתפוצה כה גדולה".

ועוד תמוה שרס"ג שידוע כמי שחתר להביא הנוסח היותר מקורי של התפלה, וכמו שכתב מפורש בהקדמתו לסיפור, דוקא הוא קבע הנוסח בלי 'קאים', ולדברי המשיג הוא נוסח מאוחר.

ובעיקר יש לתמוה - וזו פירכא גמורה להשערה פורחת זו - שהקושי הדקדוקי הינו רק ש'מלכות' היא נקיבה ו'קאים' הוא זכר ואינם מתאימים זה לזה, וקושי זה אינו מהווה כלל סיבה למחוק התיבה לגמרי, שהרי די לשנות ולומר 'קיימא' בלשון נקיבה וכמו שתיקנו באמת חכמי רומניא, ומה זה אירע לכל החכמים מכל העולם כולו שהחליטו פה אחד למחוק מסברא לגמרי מילה זו, ולא לתקנה ל'קיימא', וכי זה הדרך כשיש קושי במילה למחוק לגמרי במקום לתקן. אתמהא.

ומה שהוכיח שבהדיא מצינו כך בשני כתבי יד שנמחק בהם תיבת קאים, מובן מדבריו שהבין שהמוחקים כן בכתבי היד הללו מחקו זאת מסברא בגלל הקושיה בדקדוק. אך באמת אין סיבה לחשוב כך ובפשטות הם הגיהו כך לפי מסורת נוסח התפלה והתרגום שבידם שלא היתה תיבה זו, ואין שום צורך לומר שהגיהו מחמת הדקדוק ושהיו בקיאים כל כך בדקדוק הארמית שיכלו לקבוע בלי ספק שזה טעות.

וגם מה שהוסיף שאנו רואים שכך הכריעו בדורות האחרונים, הרי לא מחמת הקושיה בדקדוק גרידא מחקוה, אלא מכיון שנתברר להם שבנוסחאות העתיקות ליתא והקושיה בדקדוק רק הכריעה את הכף בין שני הנוסחאות הקיימות. וא"כ אין בזה שמץ סיוע להשערות הרחוקה שבעבר כולם גרסוה אלא שמחוקה לגמרי מסברא בגלל הקושיה בדקדוק, וכאמור אין חכם שיגיה כן אלא כל חכם אמור בכזה מקרה לתקן ל'קיימא'.

ומה שסיים: "וכן י"ל שההעתקות של הרד"ק והרמב"ן בלי 'קאים' נמחקו אף הם ע"פ מעתיקים או שיגרא דלישנא של המעתיקים".

הנה לגבי הרמב"ן כבר כתבתי לעיל שכתשעה כתבי יד ליתא ואי אפשר לתלות כולם בט"ס. ולגבי הרד"ק אין כלל מקום לדבריו שהרי בדפוס הישן שהבאתי לא חסר רק 'קאים' אלא גם "יי מלכותיה", ולכן יותר מסתבר שבדפוס השני נוספו כמה מילים ע"י המדפיס, וכדרך המעתיקים להשלים ולמלאות הפסוקים שהועתקו בצורה חלקית.

"ובאשר לנוסחי ארצות המזרח - גם אם יתברר שלא היה בנמצא אצלם כלל (מה שלא נראה לפי החומר שלפנינו), אין מזה פירכא, שהרי כבר אצל חז"ל מצינו חילוקי נוסח בתרגום ... וגדולה מזו מצינו מחלוקות בנוסח המקרא עצמו".

ושבו מתעלם מכל הצילומים והמקורות הברורים שהבאתי במאמרי, שכולם פה אחד לא גורסים תיבה זו¹¹, וזה כולל כל סידורי הספרדים עד שנת שמ"ד וכל סידורי התימנים (בלדי)

11 מלבד כתב יד אחד פרסי מאוחר שדנתי בו במאמרי, והבאתי שלשה מקורות פרסיים אחרים שלהדיא לא גורסים 'קאים', וצידדתי שהנ"ל מושפע מהתרגום במקראות גדולות ונציא ע"ש. וכעת יש להוסיף אסמכתא לכך שבסידור שם מנוקד ע"י הסופר 'קאים' בחריק, ולאור מה שהבאתי בהמשך שהניקוד העיקרי הוא 'קאים' בצירוי ולא בחריק, הרי שגם מזה נראה שהעתיק זאת מהמקראות הגדולות הנ"ל שהוא אחד המקורות העיקרים שמופיע בו ניקוד זה ודוק (ואין לומר שהניקוד בסידור הפרסי הנ"ל יצא מידי אחר, כי עובי הקולמוס מוכיח בבירור שהניקוד יצא מידי הסופר הכותב).

וכל סידורי איטליה וכל סידורי צפ"א הקדום ואר"צ הקדום ובגדד (ופרס עיין בהע'). ואיך
יכל לסכם שלא נראה כך לפי החומר שלפנינו. אתמהא.

ומה שאולי מצאנו חילוקי בנוסח התרגום והמקרא עדיין אין זה אומר שכל הנוסחאות
מקוריות, וכשם שברור שרק תורה אחת ניתנה מסיני אלא שבמשך הדורות השתבשו קצת
המסורות, כך מסתבר שבדרך כלל חילופי הנוסח בתרגום הם תוצאה של שיבושים, אלא
שכמובן לא תמיד יש יכולת להכריע מה הוא הנוסח המקורי, אבל בנידון דידן שגם רוב
מוחלט של נוסחי העדות וגם רוב ככל מסורות התרגום לא גרסוה, וגם הוא קשה מבחינת
דקדוקית, ודאי שיש להחליט שזה הנוסח המקורי. ועוד יש לציין מה ששמעתי מידידי הרב
יהושע ינקלביץ שבמקומות שיש שני נוסחאות עתיקות בתרגום, בדרך כלל דפוס אישאר
מייצג הנוסח השני שאינו בנוסח תימן ואכמ"ל, אבל כאן שניהם מזדהים בהשמטת 'קאים',
הרי שלא היה בזה שני נוסחאות עתיקות. עכ"ד. [ובעיקר ראייתו המשיג שכבר אצל חז"ל היו
חילופי נוסחאות בתרגום, עיין בסוף דברי הגר"י רצאבי בסוף מאמר זה, שהפריך ראייה זו
ע"ש דבריו כי נעמו].

ה. דעת האר"י ומהרח"ו בזה, ושאלת נוסח התפילה הכללי של האר"י החי

"בעמ' קלב טוען הכותב שהואיל והגהות מהרח"ו ע"פ האר"י נוסדו על סידור הספרדי
וויניציאה רפ"ד, ושם בובא לציון אין 'קאים', ולא העיר מהרח"ו - א"כ מוכח שלא היה כן
נוסח האר"י. אך אין בראיה זו כלום, שהרי כשתקוני נוסח האר"י היו נוגעים לכמה מקומות,
לא תמיד הכפיל מהרח"ו להעיר על התקונים, וסמך על מה שהעיר מכבר אצל השירה".

ואין הנידון דומה כ"כ לראיה, שאף את"ל ש"כשתקוני נוסח האר"י היו נוגעים לכמה
מקומות, לא תמיד הכפיל מהרח"ו להעיר על התקונים", הכא שאני שמעולם לא עסק
מהרח"ו בהדיא בנושא האם לגרוס 'קאים' או לא, אלא שמתוך דבריו שצריך להוסיף בשירה
את התרגום של יי ימלוך לעולם ועד וכתב בנוסח שצריך לומר יי מלכותיה קאים משמע
שגורס קאים. אבל נראה לענ"ד שעדיין היה צריך לכתוב זאת מפורש בסדר ובא לציון
ולהודיע למעיין שלא יסמוך בזה על נוסח סידור רפ"ד שבו אין קאים, וקשה לומר שסמך על
המעייין שיבין זאת ממה שהובא אגב גררא בשירת הים, ובפרט שאנו רואים שבדרך כלל הוא
כן חוזר ומפרט ההגהה אפילו כשעסק בה להדיא, וכמו שכתב לומר 'תשבחות' הת' בחיריק
ולא בקובץ הן בברוך שאמר והן בישתבח והן בקדיש והן ביוצר הרי שכפל דבריו ג' וד'
פעמים ולא סמך על המעיין, וק"ו כאן שלא עסק כן בהדיא בשום מקום וכאמור. ובפרט
שעיקר מקום פסוק זה בנוסח ספרד הישן הוא בסדר 'ובא לציון' ואילו בשירת הים הוא רק
חידוש האר"י, ובודאי נאות הוא לכתוב ההגהה במקומה העיקרי. לסיכום יש אולי מקום
לפלפל בראיה זו ולדחוק שמהרח"ו סמך על דבריו בשירת הים, אבל ודאי אין להגדירה
כראיה של כלום, ולכל הפחות יש כאן אסמכתא טובה שאין על זה קפידא לפי האר"י.¹²

ובענין דבריי על מהרח"ו, כתב:

"זוה מופרך - מהרח"ו למד ושמע מפי האר"י בשנת של"א עד שנפטר בשל"ב, וכתב
נוסחאותיו ע"פ מה שדקדק ושמע מפי קדשו. ובודאי רשם את הדברים לכל הפחות סמוך
לפטירתו, והתפלל בעצמו כן. לדברי הרב נבאי, נוסח קאים נכנס לראשונה לסידורי הספרדים
בוניציאה שד"מ הנ"ל, י"ב שנים אחרי פטירת האר"י - הוי אומר שעד אז התפלל מהרח"ו
בלי 'קאים' כפי כל הסידורים הספרדים וכפי ששמע מהאר"י. רק אח"כ התרגל לסידור החדש

12 ולדבריי שנוסח 'קאים' הוא מיעוטא דמיעוטא של הנוסחאות וגם לא עולה ע"פ הדקדוק קשה מאד להאמין
שהאר"י בחר לבכר נוסח זה היפך נוסח הספרדי הנפוץ בימיו והיפך רוב ככל הנוסחאות.

שד"מ הנ"ל, ושכח מה ששמע ורשם מפי האר"י ז"ל! ושוב רשם הנוסח 'קאים' החדש בשער הכוונות! אתמהה".

אך מה אעשה ואין זה השערה שלי אלא מציאות מוכחת שבכל סידורי הספרדים בכתבי יד בדפוס הידועים לי אין 'קאים' (ומלבד כל הדפוסים שזכרתי במאמרי, יש להוסיף שכ"ה גם במחזור לימים נוראים קושטא ר"צ וקושטא רצ"ב ובדפוס רפ"ד השני שנדפס בשנת ש"ד וישנו באוצר החכמה, וכ"ה בדפוס ויניציאה, יושטיניאן, ש"ו. כפי שבדק זאת בדפוס זה ר' עזרא שבט עבורי) וכמו שכתבתי כבר במאמרי מצאתי 'קאים' לראשונה בדפוס שמ"ד (אך לא בדקתי בדפוסים הספרדיים שבין שנת ש"ו לשד"מ והם¹³: סידור ספרדי ויניציאה ברגדין שי"ב עם תרגום ללשון ספרד; סדר תפילות כל השנה כמנהג ק"ק ספרד סבינוטה שט"ו; סדר תפילות לכל השנה כמנהג הספרדים ונציה של"א). ומה שטען 'ובודאי רשם את הדברים לכל הפחות סמוך לפטירתו'. יתכן מאד ומסתבר הדבר שרשימותיו נרשמו בקצירת האומר ובהם רק ציין לעצמו ששמע מהאר"י שצריך לומר התרגום של שירת הים.

ואמנם הנני מודה שעדיין בנושא זה, ובו בלבד, יש ממש בדברי המשיג, והוא שתמוה מעט למה היה שגור על פי מהרח"ו נוסח 'קאים' אף שבדפוסים הספרדים נדפס רק בשנת שמ"ד והיה זה כשהיה מהרח"ו כבר בגיל ארבעים ואחד (נולד ש"ג), ומזה רוצה המשיג להסיק שכך קיבל מהרח"ו מהאר"י עצמו היפך מנהג ספרד בימיו והיפך רוב ככל הנוסחאות. אך מאידך אין להתעלם מן הדוגמא שהבאתי במאמרי שמהרח"ו בשער הכוונות כותב "להבחין בין יום" כנוסח שנתחדש בדפוס שמ"ד (כנראה), ונגד נוסח ספרד הישן שבו היה הנוסח "להבין" ככרמב"ם ועוד, ושם לא שייך לתלות זאת בשינוי האר"י שהרי מהרח"ו מעיד בפה מלא שלא קיבל ולא שמע את ברכות השחר מהאר"י. הרי שיש דברים שנוסח דפוס שמ"ד מצא חן בעיני מהרח"ו יותר מהנוסח הישן!

ויתכן מאד ששני נוסחים אלו ('להבחין' ו'קאים') לא באו לראשונה בשנת שמ"ד אלא באחד משלשת הדפוסים הנ"ל שקדמו לו, ואז ניחא יותר, אלא שאין לי תחת ידי דפוסים אלו ועוד חזון למועד. [וע"ע בסמוך ביאור אחר לכל ענין זה].

אבל יש כאן עוד שאלה שעורר המשיג לנכון, והיא מה שמע מהרח"ו מהאר"י עצמו כתפלתו בשירת הים ובוכא לציון, שאם שמע שמחסיר 'קאים' איך הרגיל את לשונו לומר אחרת מרבו, ואם שמע שאומר 'קאים' א"כ ודאי כן צריך לומר, ומה שלא כתב כן ב'ובא לציון' ע"כ נצטרך להדחק כדעת המשיג שמהרח"ו סמך על דבריו בענין שירת הים. זהו ביאור שאלת המשיג.

ולאחר העיון נראה שהתירוץ הנכון בזה הוא לפי מה שיסד מורי וידידי רב"ש המבורגר שליט"א בספרו החשוב והמונומנטלי "שרשי מנהג אשכנז - כרך ה, הנחת תפילין בחול המועד", ב"ב תשע"ח¹⁴, ששם בפרק "האריז"ל שורשיו באשכנז ושאלת התפילין", עמ' 246-290, האריך שהדעה הנפוצה שנוסח התפילה שקיבל מהרח"ו מהאר"י, ורשמו בשער הכוונות, הוא הנוסח שהאר"י עצמו התפלל, אין לה סימוכין ברורים, ויש מקום גדול להניח שהאר"י עצמו בתור אשכנזי התפלל לפי נוסח אשכנז, וכהוראתו הברורה המובאת בשער הכוונות שכל אחד צריך להחזיק בנוסח אבותיו, ומבואר שם להביא שגם אשכנזי צריך להמשיך להתפלל בנוסח אשכנז ולא לשנות לנוסח ספרדי או נוסח אחר ע"ש. והאריך הרבה

13 לפי מפעל הביבליוגרפיה, תודה לר' עזרא שבט על בדיקתו שם עבורי בחפץ לב.

14 ועיין מאמרי: 'הנחת תפילין בחול המועד - מענה למאמר הרב משה שוחט', ירחון האוצר גליון 16, סיון תשע"ח. התומך בספרו זו ומסקנותיו ומשיב על ערעורים שונים בזה.

בדוגמאות שונות מכתבי מהרח"ו ושאר ספרים שהאר"י עצמו נהג בכמה וכמה מנהגים אשכנזיים, והתמונה העולה שהאר"י ראה עצמו כאשכנזי לפחות לחלק מהדברים¹⁵, וע"ש שהאריך הרבה ואין טעם לכפול הדברים.

ונוסח התפלה שקיבל מהרח"ו והעלה בשער הכוונות, הוא מה שמהרח"ו בתור ספרדי¹⁶, קיבל מהאר"י כל מיני תיקונים והגהות לנוסח הספרדי של מהרח"ו. אבל האר"י עצמו יתכן שהתפלל בנוסח אשכנזי (אלא שיתכן מאד שעשה לעצמו תיקונים מסוימים בנוסח אשכנזי דרך שתיקן את הנוסח הספרדי¹⁷). עכת"ד מורי-ידידי¹⁸.

וראיה יש להביא ממה שבעשרת ימי תשובה נהוג מקדם לומר בברכת העמידה השניה את הבקשה 'מי כמוך', ובעוד במסורת אשכנזי נוסח בקשה זו פותחת במלים "מי כמוך אב הרחמים", פשט אצל הספרדים הנוסח: "מי כמוך אב הרחמן". ומהרח"ו בשער הכוונות דף צו טור ד' כתב ע"פ האר"י שבחלק מתפילות הימים הנוראים יאמר בנוסח האשכנזים, וזה לשונו: "יש בין התפלות שינוי, שבתפלות שחרית ומנחה וערבית תאמר 'אב הרחמן' ובתפלת מוסף תאמר 'אב הרחמים', וגם זה נהוג בתפילת יום הכפורים. עוד שמעתי מפי מגידי אמת מן החברים שלנו, שאמר להם מורי ז"ל, שגם במנחה של יום שבת יאמר 'אב הרחמים' והדבר מבואר כי במנחה דשבת יש עליה דומיא דתפלת המוסף, והוא פשוט. גם מצאתי כתוב במחזור של מורי זלה"ה שעשה הגהה¹⁹, כי גם בתפלת נעילה ביום הכפורים יאמר 'אב הרחמים' כמו במוסף. וכן שמעתי מפיו כשהיה מתפלל"²⁰

והמתבונן יראה שיש כאן שלש סוגי קבלות: א' מה שכתב בסתמא שצריך לומר אב הרחמים במוסף של ר"ה ויום כיפור ושבת. ב' מה שקיבל מהחברים שגם במנחת שבת כך. ג' מה ששמע מהאר"י עצמו שגם בנעילה כיפור נהג כן.

ועתה הבן שואל באיזה דרך קיבל את מה שכתב בקבלה א', שאם נאמר שכך שמע את האר"י מתפלל, תיקשי לן למה לא כלל חלק א וחלק ג בחדא מחתא. ואין לך אלא לומר

15 ואף דרש דרשות בירישי! ראה רב"ש שם עמ' 256-257.

16 סוגיא בפנ"ע שיש לדון בה מפני מה מהרח"ו שמוצאו מדרום איטליה, נהג כספרדי לכל דבר, ואולי היה מקהילות הספרדים בדרום איטליה. וראה מש"כ בזה רב"ש בעמ' 267-286, שהעיר שמהרח"ו נבחר לשמש ראש קהל סיציליה שבדמשק ואף היה שם חזן בימים נוראים, מה שמעיד על בקיאותו במנהגיהם, ולכן שיער שמוצאו מקהילות הסיציליאנים שגם היו בדרום איטליה. עכת"ד. ברם מה שהניח בפשיטות שיהודי סיציליה הם ספרדיים אינו מדויק, כי אמנם היו בסיציליה קהילות ספרדיות דוגמת ר' יצחק אלחנן ממגורשי ספרד שעבר לסיציליה בעל הגדה של פסח פסח דורות, ומכירני סידורים ספרדיים נוסח ארגוניה שנכתבו בסיציליה ואכמ"ל. אבל מאידך רבים מיהודי סיציליה היו שייכים לקהילות יוצאי צפון אפריקה הקדום שהוא נוסח תפלה שונה לגמרי והיו גם כאלו שהתפללו שם בנוסח דומה לרומניא-קורפו. וצריך בירור לאיזה קבוצה היו שייכים קהילת סיציליה שבדמשק, ובסלוניקי למשל הדפיסו הושענות מנהג סיציליה והוא נוסח צפ"א הקדום. ומ"מ גם את"ל שמהרח"ו היה מן המערביים שבסיציליה יתכן שבצפת לא היו ממשייכים למנהג זה (וקהילת המוגרבים בצפת, אולי היו ממרוקו שהיה להם נוסח שונה לגמרי מהמערביים בסיציליה) ובעל כרחו עבר למנהגי ונוסח הספרדים כדין העובר מקהילה לקהילה, ובשונה מן האר"י שהיה אשכנזי ובצפת היו קהילות אשכנזיות.

17 ועיין בסמוך שאכן לפחות לגבי 'אב הרחמים' שינה מנוסח אשכנזי ואמר 'אב הרחמן' בשחרית.

18 וראוי היה לעיין במאמרו של הרב נתנאל מנצור בספר ארוזים א'. אך אינו מצוי אצלי.

19 וא"ת והרי האר"י התפלל בימים נוראים במחזור אשכנזי (עיין שער הכוונות, דרושי יום הכיפורים, דף ק טור ב) והם בלאו הכי גורסים תמיד 'אב הרחמים'. וי"ל שלא היה כתוב שם תפילה נעילה בשלימות והאר"י הוסיף קטעים מסוימים ובהם כתב 'אב הרחמים' שלא כמו שהגיה, מסתמא, במחזורו שם בשחרית לומר 'אב הרחמן' ודוק בזה.

20 שער הכוונות, דרושי ראש השנה, דרוש ו', דף צו טור ד.

שמתחילה קיבל מה שהורה האר"י למהרח"ו שיאמר בתור ספרדי, ולא אמר לו מפורש איך לנהוג בנעילה, ולכן שב והוסיף מהרח"ו לציין ממנהג האר"י עצמו שנהג לומר אב הרחמים גם בנעילה. אבל לא עירב זאת יחד כי מנהגי האר"י עצמו בדרך כלל אינם מיועדים למתפללים בנוסח הספרדי, ומ"מ הביא זאת כי ידע²¹ שבשחרית וערבית הוא אומר אב הרחמן בניגוד לנוסח אשכנזי, ולכן מסתבר שבענין זה אין הפרש בין ספרדי לאשכנזי, ושניהם לדעת האר"י צריכים לומר בשחרית וערבית 'אב הרחמן' ובמוסף ונעילה 'אב הרחמים' ודוק בכל זה. ופוק חזי שבשער התפלה שהוא מהדו"ק של שער הכוונות, (מהדורת מכון אהבת שלום עמ' שדמ), לא כתב מהרח"ו כלל את מה ששמע מפי רבו בנעילה, וע"כ מפני שהוא סוג אחר לגמרי, ובמהדו"ק טרם רצה לסמוך על החשבון הנ"ל.

וכן יש לדייק מדבריו בשער הכוונות, (דרושי עלינו לשבח ונוסח התפילה, דרוש א', דף נ טור ד). "כל ברכות הנאמרות בשחר קודם התפלה, לא קבלתים ולא שמעתים ממורי ז"ל" וצ"ב מהו כפל לשון זה. ולהנ"ל מבואר שלא קיבל מרבו איך הוא מהרח"ו הספרדי צריך לאומרו וגם לא שמע את האר"י האשכנזי אומרו.²²

ומעתה בטלה קושיית המשיג, שלעולם יש לומר כמו שכתבתי במאמרי שמהרח"ו קיבל מהאר"י רק לומר התרגום של יי ימלוך [כמנהג ארצות המזרח²³, נגד מנהג ספרד הישן] ולא קיבל ממנו כלום בענין 'קאים' וכמו שמוכח בפשטות משתיקתו ב'ובא לציון', והאר"י עצמו אפשר שהיה אומר 'קאים' וכפי שהיה מודפס בכל סידורי האשכנזים בזמן האר"י, שהרי כאמור עיקר נוסח האר"י עצמו היה לפי סידורי האשכנזים, ולא ראה האר"י בזה צורך ע"פ קבלה לשנות נוסח אשכנזי, אך גם לא היה לו קפידא לאומרו בדוקא אלא שאמר כפי הנהוג.

ולפי זה יש מקום ליישב גם הקושיה הראשונה, למה היה שגור על פי מהרח"ו נוסח 'קאים' היפך נוסח סידורי ספרד בתקופה הראשונה של חייו, ולהאמור יש ליישב בקל שכיון שלא קיבל בזה מפורש מפי האר"י איך הוא כספרדי צריך לומר ומאיך שמע מפיו שהוא לעצמו אומר 'קאים', ובצירוף שכן נדפס למעשה בסידור ספרדי בתקופה המאוחרת של מהרח"ו ובצירוף שכן היה הנוסח במקראות גדולות ונציא, כל זה גרם למהרח"ו להכריע לעצמו לומר 'קאים', ולכן כתב כן בשירת הים ומ"מ נזהר ולא כתב שצריך לתקן כן ב'ובא לציון' כי כאמור הוא לא קיבל מפי האר"י החי שכן צריך ספרדי לומר.

ודרך זו יש גם לומר בענין "להבחין" הנ"ל, שאמנם לא קיבל מהרח"ו מפורש איך לומר נוסח ברכות השחר, וכדבריו, אך כשלמד מהאר"י את פירוש ברכה זו (ומובא בשער הכוונות) אמר האר"י "להבחין" וכשגור אצל כל בני אשכנזי, ומהרח"ו ידע שאין מכאן ראיה שכן צריך גם ספרדי כמוהו לומר ולכן לא כתב שינוי זה בכלל שינויי האר"י בנוסח התפלה, אבל סוף סוף כיון שכן נהג רבו גם הוא נהג מספק כן (ובפרט שכן נדפס גם בסדור הספרדי משנת ש"מ^ד), ולכן כתב כך גם בשער הכוונות כשביאר סודות ברכה זו. זה הנראה לענ"ד בסוגיא סבוכה זו והבוחר יבחר. [והנני מודה לידידי הרב יהודה עדס בן הרה"ג המקובל ר' יעקב עדס שליט"א על עזרתו בהבהרת סוגיא זו].

21 או משמיעת תפילתו או מתוך ההגהות במחזור.

22 והטעם שלא שמע הוא פשוט כי כנראה האר"י אמר ברכות השחר לעצמו בביתו ולא בבית הכנסת, והטעם שלא קיבל אינו מהטעם הנ"ל אלא מאיזה סיבה טכנית שלא נודעה לנו.

23 עיין בפתחה למאמרי ויש להוסיף שכן בכל קטעי הגניזה הבבליים. ראה: ו' קרצמר - וא' ארליך, 'דפים חדשים מ'סידור השם המפורש', קובץ על יד סדרה חדשה ספר כה (לה), ירושלים תשע"ז, עמ' 7 [אגב שם העתיק התרגום בנוסחו הנפוץ ולא דייק להעתיקו כנוסח קטעי הגניזה].

ו. הניקוד הנכון בתיבת 'קאים'

עוד רגע אדבר בענין הניקוד הנכון של מילה זו (שמופיעה בכמה מקומות בתרגום בכל נוסחאותיו). במאמרי בהע' 22 כתבתי בזה"ל: "אגב בסידורי אשכנז הישנים האל"ף בחיריק, ולא כאשר מנוקד היום אצל האשכנזים בצירי, וראיתי כתוב שזה שינוי מלפני כמה חמשים שנה". ויש להוסיף שכן בחיריק במקראות גדולות ונציא בפסוק זה. וכן נראה בפרובנס פריס 590 (אך הצילום שבידי אינו מושבח). אבל בפרובנס לונדון בצירי, וכן בסגול (הזהה לצירי) בסידור קטלוניה רי"ז כת"י אוקספורד בודליאנה 1138-1139, ס' 600-16599. ואפילו בחומש האשכנזי כת"י שמשון הסופר מנוקד בצירי.

והילך מה שכתב בזה הרב ליאור דילקאן למו"ר הגר"מ מאזוז שליט"א: רציתי לדעת מהו הניקוד הנכון לתיבת "קאים" בלשון אונקלוס, שכן בלשון הכתוב (דניאל ב לא) הוא בצירי תחת האל"ף, וכ"ה בדפוס סביוניטה ובתאג', אך מנהג כל סידורי הספרדים לנקד האל"ף בחיריק, וראיתי שכ"ה גם בספרים היקרים והחשובים "איש מצליח" היוצאים מתחת ידי המכון (בין בסידור [לשיטת הגורסים תיבה זו], ובין בחומשים בכמה וכמה מקומות, כך לשם דוג' בראשית כד ל, דברים ה ה, ועוד), ורציתי לדעת מה המקור לניקוד זה. עכ"ל. והשיב לו מו"ר הנאמ"ן: "יש מאמר חשוב בזה לר' אהרן גבאי הי"ו, ובו כותב שבספרים קדמונים קאים בחיריק". עכ"ל. (וע"ע בעלון בית נאמן מס' 117, אות יז שהרחיב בשבח המאמר) אך כאמור כעת נתברר שבפרובנס וקטלוניה ניקדוהו בצירי, ורק ברוב אשכנזי ובעקבותיהם בספרד המאוחר ניקדוהו בחיריק.

ושלחתי ענין זה למומחה לנוסח התרגום, וכתב לי בזה"ל: "עיי"ן הפועל של הבינוני הקל, בתרגומים המדויקים בדרך כלל נקוד צירי, אך בהפסק (בעיקר אתנחא וסו"פ) יש חורקים. בארמית בבליית תלמודית יש הרבה מסורות קדומות שחורקות, וגם בספר דניאל יש קצת מופעים של עה"פ חרוקה (בהפסק וגם שלא בהפסק), כגון: דָּלֶק, יָכַל, נָחַת. כמדומה שבנוסחאות נפוצות של התרגום רגיל הוא החיריק". עכ"ל. ולמעשה יבואו המומחים ויבדקו כל הכתבי יד המדויקים בכל המקומות באנקלוס, ויכריעו.

ז. דיון בישובים ע"פ הדקדוק

כמדומה שלאור כל האמור, אין עוד צורך להדחק ליישב נוסח 'קאים' ע"פ הדקדוק, ופוק חזי שרוב ככל החכמים שהכירו נוסחאות עתיקות שלא גרסוהו הכריעו כמוהו, [וגם האחרים שנדחקו הוא משום שלא ידעו שכל כך הרבה נוסחאות עתיקות לא גרסוהו, וסברו שברוב הנוסחאות ישנו], ובודאי בעלמא מצוה עלינו ליישב נוסחאות הספרים, וכן אני נוהג תמיד, וכמו שטרחתי במאמרי הנזכר למצוא יישוב למה בכל נוסחים המערביים²⁴ שינו לגרוס 'לעלם' היפך הנוסח המקורי 'לעלמא' וכמו ברוב ככל הנוסחים המזרחיים²⁵, ובס"ד זכיתי לבארו היטב שהוא שינוי מכוון של חלק מהגאונים ע"ש, אבל כאן שאין אפילו נוסח תפילה

24 מלבד רוב צפ"א הקדום עיין מה שנתחדש בזה לעיל הע' 9.

25 ואגב מה שנקטתי שם שכן הנוסח המקורי ע"ש. שמעתי אסמכתא לזה ממומחה אחד לתרגום, ממה שבכל הנוסחאות מסיימים "ן]לעלמי עלמא" ולא "ולעלמי עלמין" והרי 'עלמא' הוא צורת יידוע וא"כ ה"ה שצ"ל 'לעלמא' בצורה מיוחדת, וכמובן למדקדקים. ובאמת שבלשון התורה גם עולם במובן נצח בא בצורה מיוחדת ורק בלשון חכמים בדרך כך עולם במובן נצח הוא ללא יידוע. עכ"ד. והוא מעין מה שכתבתי שכדי שלא יובן ש'לעלמא' הוא מלשון עולם הזה ועולם הבא, כמו שמראה לכאורה היידוע לפי לשון חכמים, לכן תיקנו חלק מהגאונים לומר 'לעלם' במקום 'לעלמא'. [אגב בתרגומים התימנים השימוש בצורה 'עלם' מוגבלת בעיקר ליקים 'עלם' וזה סוגיא בפנ"ע ויל"ע].

אחד שכל ספריו פה אחד גורסים 'קאים', אלא רק אשכנז המאוחר בהשפעת חלק מפרובנס, וכל שאר הנוסחאות פה אחד לא גרסוהו, הא ודאי אין לדיין אלא מה שענינו רואות.

ועכ"פ נעיר בקצרה שמה שכתב בלחם ושמלה שמצאנו מלכות לשון זכר "כמו בתרגום [ו] שני לאומים ממעיך יפרדו (בראשית כה, כג) תריץ (מלכין) [מלכו] יתפרשון בלשון זכר, וכן (שם) ולאום מלאום יאמץ ברוב הספרים ומלכו (וכו') [ממלכו] יתקף אף כי מלכו הוא שם המ[ו]פשט כי לא אמר ומלכא". לא בדקתי בנוסחאות הישנות שם, אבל גם לפי מה שהביא אין ראיה מוחלטת משם לפי שבמקומות אלו תירגם אונקלוס את המילה שיש בחומש שהיא בזכר (כי בחומש שם לא נזכר כלל מלכות), ולכן השאיר גם בתרגום בלשון זכר, אבל כאן שהוסיף אונקלוס מדיליה תיבת 'קאים' מי דחקו שלא לומר קיימא (וגם יתכן ש'מלכו' הוא זכר ואכמ"ל).

ומה שכתב עוד בלחם ושמלה "ועוד נראה כי מלת קאים חוזר על השם יתברך שמו ולא על המלכות", וקרוב לזה כתבו כמה מהמיישבים שהביא המשיג, מלבד הדוחק כשלעצמו, יש להעיר שבאמת יש להתבונן למה אונקלוס לא תירגם כפשוטו "יי ימלך לעלם ולעלמי עלמיא" וכמו שתירגם יונתן ושאר מתרגמים מילת 'ימלוך' בכל מקום ל'ימלך' (ויש גורסים 'ימלוך'), וע"כ כמו שביאר רבינו בחיי שאונקלוס רצה לברוח מלהשתמש בהקב"ה עצמו אלא במלכותו ע"ש ברבינו בחיי ההסבר לזה, ולפי"ז ודאי 'קאים' חוזר דוקא על המלכות²⁶ (אלא שיש עוד הסבר שונה ברמב"ן ומובא ברבינו בחיי שם בפירושו השני, שאונקלוס שינה כי רצה לתרגם בלשון הווה, ועכ"פ נלמד שרבינו בחיי פירש שהוא בלשון הווה אף שלדבריו לא שייך תירוצו זה לקיים גירסת קאים, נמצא שגם בלי 'קאים' הוא משמע בלשון הווה ומינה לדברי הרמב"ן בענין דוק, וגם נראה לכאורה שהעיקר כפירושו ראשון דאם רק רצה לתרגם בלשון הווה הול"ל 'מליך' וע"כ שרצה להשתמש בלשון מלכות דוקא).

ומה שכתב המשיג:

ובאמת שבדברי חז"ל מצינו במעט מקומות מלכות בלשון זכר, כגון במגילה יא ע"ב: "לא סליק מלכותיה". ובב"ב קסד ע"ב "ודלמא דאריך מלכותיה".

נעלם ממנו פירוש רש"י על אתר "לא סליק מלכותיה - לא השלים מלכותו, שהרי נטרד", הרי להדיא שתיבת 'סליק' חוזר על המלך שלא השלים מלכותו ולא על המלכות עצמה, וכן יש לפרש דאריך מלכותיה שהאריך המלך ארכן במלכותו.

והריעב"ן בסדרו כבר עמד על הטעון ביאור בנוסח זה, וכתב: קאים. צ"ע מאי טעמא שינה המתרגם הלשון לזכר. ומפורש מצינו 'מלכותך לך קימא' (דניאל ד, כג). אולי כיון לסוד ואנכי לא ידעתי. שמא קאים אינו תואר. אלא פעל כמו ומאמר אסתר קים (אסתר מ, ל) וזה נכון:".

והמתבונן בלשון היעב"ן יראה שלא כתב תירוצו אלא כאפשרות דחוקה ליישב נוסח כל הספרים שלפניו. ועוד שכבר העיר מו"ר הנאמ"ן בעלון בית נאמן מס' 117, אות יז: "היעב"ן הוא הראשון שהרגיש בזה, ואמר ש"קאים" פירושה העמיד מלכותו לעלם ולעלמי עלמיא. אבל אם כן לא אומרים קאים אלא "אוקים". וגם צריך לומר "אוקים מלכותיה" ולא מלכותיה קאים". עכ"ל.

²⁶ ייש"כ לידדי הרב יעקב ישראל ברס על הערה נפלאה זו, ובהזדמנות זו אודה לו על שעבר על מאמרי ותיקן בו תיקונים חשובים.

27 נוסח הרוקח ודאי לא מושפע מפרובנס, וגם נוסח פרובנס אין בו השפעות מאשכנז.

סיכום

ואמרתי מה טוב לסכם את ארבעים המקורות החדשים שהובאו כאן שלא גורסים 'קאים'. סידור נוסח פולין דפוס קרקא ש"ס, שני כתבי יד של סידור הרוקח, תשעה כתבי יד של פירוש הרמב"ן על התורה, כל 16 קטעי הגניזה המכילים כמה וכמה נוסחים מזרחיים עתיקים, שני סידורים ממנהג צפ"א הקדום, פוליגלוטה קומפלוטנסית שהוא תרגום שנערך בספרד מתוך כתבי יד בבליים עתיקים, ארבעה כתבי יד של תרגום מספרד, כתב יד מתרגום מאיטליה, וארבעה דפוסים ספרדיים משנות ר"צ-ש"ו.

בהא סליקנא בהא נחיתנא שאין ספק שהנוסח המקורי הוא ללא תיבת 'קאים', וכמו שהוא ב-15 נוסחאות שלמות (-רס"ג, רשב"ן, תימן, ספרד הישן, איטליה, צפ"א הקדום, פרס, אר"צ, בגדד, מצרים הקצר, מצרים הבינוני, קטע גניזה בבלי מלפני אלף שנה, קטע גניזה מפרס בנוסח מיוחד מלפני תשע מאות שנה, כל קטעי הגניזה הכוללים כמה נוסחאות), ועוד שני חצאי נוסחאות (-אשכנז המקורי - רוקח, וחלק מפרובנס) שאינם מושפעים זה מזה.²⁷ מול נוסח אחד (-רומניא - הגורס 'קיימא'), ועוד שני חצאי נוסח (-חלק מאשכנז וחלק מפרובנס) שברור שהושפעו זה מזה, ונוסף למצב בסידורים יש להוסיף שגם בנוסח התרגום עצמו יש רוב מובהק שלא גורס 'קאים', שכ"ה בארבע וחצי מסורות (- בבל ותימן ואיטליה וספרד וחלק מאשכנז)²⁸, רובם מדוייקות, נגד חצי מסורת פחות מדוייקת (-חלק מאשכנז).

והישובים לקושיה בדקדוק דחוקים, ואין הוראה ברורה מהאר"י לנושא זה, וכל המקורות לכאורה לנוסח 'קאים' הם: או ישירות מאשכנז ופרובנס, או ממקורות שהושפעו מהם גם במקומות אחרים.

מכתב מהגר"י רצאבי שליט"א

וכעת שלחתי כל דברי המשיג עם טיוטת תגובתי עליהם, למו"ר הגר"י רצאבי שליט"א פוסק עדת תימן ומח"ס שלחן ערוך המקוצר ועוד ספרים הרבה, וזכיתי שטרח וכתב לי המכתב דלהלן:²⁹

לק"י [לישועתך קויתי ה'] יום חמישי כ"ב תמוז התשע"ח [ליצירה] בשכ"ט [לשטרות]

למעכ"ת אלופי ומיודעי החופש כל נעלם, במרחבי הספרים שבכל העולם, כש"ת הרה"ג אהרן גבאי נר"ו, אופקים.

בירכתי ברכת הנהנין וברוך שמסר עולמו לשומרים, כאשר קראתי בכל לב שני המאמרים, פרי עמלך המבורך אודות הגירסאות בתרגום וכובא לציון י"י מלכותיה לעלמא וכו', שיש מוסיפים קאים לעלם³⁰, וכת"ר בירר הדק היטב באותות ובמופתים

28 בכל (כת"י וטיקן 488; כת"י לייפציג 1; פוליגלוטה קומפלוטנסית); תימן (עדות מהרי"ץ וכן בכל התאג' וראה עוד במכתב הגר"י רצאבי בסוף מאמר זה); איטליה (כת"י מילנו; דפוס סביוניטה); ספרד (ארבעה כתבי יד ספרדיים; דפוס ליסבון; דפוס אישאר) חלק מאשכנז (כת"י C אצל שפרבר וכת"י פרמה 2003). כל מקורות אלו מובאים בהרחבה במאמרי הראשון פרק 'בירונו נוסח התרגום', ובמאמר זה פרק ג.

29 העתקתי המכתב אות באות מכתב יד קדשו כולל כל הסוגריים המופיעים במקור, והוגה בדקדוק ע"י מו"ר, ורק הוספתי פיתרון כמה ראשי תיבות בסוגריים מרובעות ואחר סימן "-", וגם בשולי הגליון הוספתי עוד כמה הערות, בחתימתי, כפי קוצר דעתי ולא היו למראה עיני הרב.

30 תן דעתך לדקדוק לשון מו"ר שמתחילה נקט 'לעלמא' כנוסח המקורי וכנוסח תימן, ושוב כשהביא הגורסים קאים כתב 'לעלם' וטעמו כי באמת אין ספר בעולם שגורס 'קאים לעלמא' וכל אלו שגורסים קאים הם מאותם נוסחאות שגורסים 'לעלם'. א"ג.

ובאופן נפלא ומושלם שתיבה זו היא תוספת מאוחרת. ואין ספק לכל מבין ומודה על האמת שדבריך המה דברי טעם וריח, מיוסדים על אדני פז, וניכרת בקשת האמת הצרופה, ירבו כמותך בישראל. כי אין לכפות על האמת פסכתו, ולעשות חלילה את התורה פלסתר.

מאיך מובנת קצת חרדת מי שניצב מנגד, הוא ידידו המדקדק המופלג הרה"ג דויד יצחקי שליט"א, כי הוא בא מזוית אחרת להעמיד ולתמוך את הנוסח המצוי והנפוץ בסידורי האשכנזים והספרדים בדורות הללו, הלכך מתוך הלחץ זה הדוחק³¹ עמד במקום צר ובמשעול הכרמים, ובפרט לגדור גדר ולעמוד בפרץ נגד המשנים בדורות האחרונים³² כמה וכמה נוסחאות וגירסאות מסברתם בלא שום מקור, וכבר היה לנגד עיני נמי מאי דכתב מר בקובץ לגדור פרץ, אף זה שבמהדורתו החדשה בדף ז'³³, ויש כאן אכן שאלה חדשה וקשה הצריכה גם שיקול דעת רב, שגדולי תורה הוראה ויראה, צריכים לשבת על מדוכה זו להכריע אם לפרסם ולהורות לרבים לשנות את הנוסח שכבר נתקבל ונשתרש אצלם. הגם דפשיטא לן עכ"פ בנ"ד [-בנידון דידן] כי מי שישמיט תיבת קאים כבר כעת, בודאי יש לו אילנות גדולים ועצומים ליסמך עליהם, ועל צבא תהילתם גברא רבה כבעל הרוקח, ואין להזחילו. והאמת והשלום אהבו.

ולגבי התימנים הדבר פשוט טפי שצריכים להחזיק בזה, כי מאז ומקדם ברירא מילתא שלא גרסו תיבה זו, כאשר עינינו ראו ולא זר. מה גם שכבר העיד על כך בגדלו גאון רבני תימן ותפארתם מהרי"ץ זיע"א בתכלאל ע"ח [-עץ חיים] אשר לו בח"א דף סט ע"א (ד"ה ונטלתי) דל"ג קאים ושפת יתר הוא וכ"ה בכל תרגומין קדמוניות שלנו ובתכאליל יעו"ש. [וראיתי כי במהדו"ק דקמא דידיה שיצ"ל בצילום בירושלם התשנ"ג ריש דף תט כתב אותה מעיקרא, ושוב העביר עליה קולמוס]. וכן נפוץ גם בדורות הללו בכל הסידורים נוסח בלדי שהוא המקורי כמפורסם, ובעיקבות מהרי"ץ. ואפילו בעל מרפא לשון שהוא שאמי, אישר וקיים דבר זה בספרו הנזכר בפרשת בשלח שכ"ה נוסח ספרי תימן הקדומים יעו"ש. וכבר זכיתי מזה שנים רבות והרחבנו בס"ד על דבריו אלו והמסתעף מהם בנפלאות מתורתך שם, ועודנו בכתובים. הלכך אין תיבה זו נשמעת בפינו לא בתרגום ולא בתפילות.

ומה שנמצאת תיבה זו בקצת מן הספרים שלנו, אינו אלא באותם מלפני כשלש מאות שנה, שזה כשבעים שנה בלבד קודם מהרי"ץ, וידוע ומפורסם כי הם העתיקה מן הדפוסים כדרכם, ותו לא מידי. ולכן משענת קנה רצוץ היא הסייעתא מתכלאל הרי"ץ פתיחי, כי גם הוא מכלל הנוטים אחרי הדפוסים, קל וחומר שלנגדו נצבים כמו נד גדולי חכמי תימן הגאונים המפורסמים מהר"י בשיירי ומה"ר יצחק ונה שהיו בדורות ההם שלא שינו, כאשר ראיתי בכת"י קדשם דל"ג לה. והרי זה כאחיות עינים לקבץ את הנידחה ואת הצולעה, ולהעלים עין מגדולי הדעה, וע"ע מ"ש בס"ד בהוספות שבסוף מענה לשון על סדר ההושענות המבואר (ב"ב התשמ"ט דף ת"ז ד"ה ואגב) ומשם באר"ה.

31 מליצה מתוך הגדה של פסח "ואת לחצנו זה הדוחק" א.ג.

32 כפי הנראה כוונת מו"ר, בין היתר, לרז"ה ורוו"ה וסטנוב. א.ג.

33 כונת מו"ר למה שהאר"י שם המשיג לקיים נוסח 'קאים', (והוא מעין דבריו בתגובתו כאן שהאר"י הרבה יותר בכל מה שכתב שם וכלל כל דבריו שב'לגדור פרץ') ונראה שרומז מו"ר שלמרות שראה כל דברי המשיג בזה דעתו איתנה שאין לגרסת קאים מקור. א.ג.

עוד הערה קטנה בקצרה. שלא מובנת הראיה כאילו שכבר אצל חז"ל מצינו חילופי נוסח בתרגום, מהא דסוטה דף מח ע"ב דמתרגם רב ששת ע"פ כאשר תעשינה הדבורים, כמא דנתזן דברייתא ומתיין דובשא מעשבי טורא, שלפנינו אין בתרגום רק ג' תיבות הראשונות ע"כ. שלענ"ד לא שמיה מתיא, כי הדעת נותנת שאין המדובר בתרגום אונקלוס שהרי דר"כ הוא קצר, תיבה נגד תיבה, ורק לפרקים רחוקים מוסיף מעט לפי ההכרח, ואין זה אלא בתרגומים כגון הירושלמי והמיוחס ליונתן שמוסיפים הרבה ומרחיבים טובא, דרך ביאור ודרש כידוע. וע"ע למהר"ץ חיות באמרי בינה סי' ד' ד"ה וכן מצינו, ולפי דבריו שם ממילא נדחית ראייה זו וכל כיוצא בה ואכמ"ל.

חפצתי להאריך עוד בכמה פרטים, ברם קצר המצע מהשתרע. ובכן חזק ואמץ מאד, והדרך צלח רכב ע"ד אמת, וענוה צדק ותורך נוראות ימינך.³⁴

כעתירת המוקירך על גודל שקידתך ויתר מעלותיך

הצב"י יצחק כמוהר"נ רצאבי יצ"ו.

